

A hazai iskolázás helyzetének kritikája az 1669-es pataki zsinat tükrében

Az 1669. február 6-án tartott sárospataki református zsinaton a szokásos megnyitó beszédet Miskolci Szenczi János kollégiumi tanár tartotta. Még ebben az évben a pataki nyomda ki is adta *Együgyű hasznos tanácsas, avagy javallo Magyar Oratio* címmel Szenczi János szónoklatát. A címmagyarázataiban a szerző világosan összefoglalta beszédének lényegét: „Az egész Magyar Országban elszéledett, igaz Apostoli Vallásban megöröködött Reformátusoknak Ecclesiájiban lévő, de sok helyeken többire majd örök Árvaságra menendő Keresztyén Scholáknak, Gymnasiumoknak megéppítettéseknek és újobban helyre állattatásoknak felindítására s buzdítására, ily formában serkeztetvén, minden buzgó Lélek eleiben terjesztett, és Saáros-Patakon 1669. Feb. 6. celebrált közönséges Szent Synatnak idejére alkalmaztatott...”¹ Világos tehát, hogy az iskolák érdekében szólalt fel Miskolci Szenczi János. A kinyomtatott munkát Kátai Ferencnek, Torna és Abaúj vármegyék „fő és érdemes assesorának, az igaz reformata vallásnak és keresztyén tudománynak buzgó és hűséges oltalmazójának” a sárospataki kollégium patrónusának ajánlotta.

A szerzőről

A neve alapján miskolci származású Szenczi János 1664. december 19-én írta alá Patakon a törvényt, tehát ekkor lett teljes felelősséggel tartozó tógátus deák.² Nem lehetett tehetségtelen, mert előbb az etymológisták felügyelője, majd a rétorok előljárója lett, azaz ma úgy mondanánk, hogy főiskolai tanársegéd, ami a 17. században a gimnáziumi osztályok tanításában való részvételt jelentette. A pataki zsinaton való szereplése egyben a kibúcsúzás alkalma is volt a kollégiumból, mert 1669 februárjában szülővárosába távozott rektornak.³ Későbbi életpályájáról semmit sem tudunk.

Az iskolák állapota

A sárospataki zsinat részletesen foglalkozott a kollégium ügyével, intézkedett a tanárok további alkalmazásáról, határozott a megbomlott fegyelem helyreállításáról, az egyik itteni prédikátort pedagógiai felügyelővé választotta. Az általános felügyeletet gyakorló zempléni református egyházmegye vezetése értesült a „schola romlásáról”, pontos információi voltak az ifjúság között lábra kapott fegyelmezetlenségekről, ennek megfelelően járt el a rend helyreállítása érdekében. A nagyjából egy esztendő múlva felvett vizitációs jegyzőkönyv adatai viszont azt a következtetést engedik meg, hogy a zsinati intézkedésnek és az egyházmegyei előjárók fellépésének nem lehetett nagy sikere.⁴ Ez pedig arra utal, hogy a problémák elfekélyesedtek, a kívánt változások megindításához nem volt elég a pontszerű beavatkozás, hosszabb távú és elmélyültebb cselekvésre lett volna szükség.

Szenczi János figyelemfelkeltő szónoklatának témáját a pataki helyzet önmagában is indokolhatta, amint a retorika tanára ki is tér a kollégium romlásából adódott gondokra és feladatokra. A műfaj szabályainak megfelelően nem is a szónok festi le az elesett állapotokat, mert a bajok olyan nagyok, hogy annak súlya alatt ő már összeroskad: „Oh bizonyára ujjaimat ajakimra vetvén nem

¹ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Hung. 3.

² Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1615-1777. Sárospatak, 1998. 103.

³ A város rektorai között meg is található a neve, de téves (1665) évszámmal. Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. Szerk. Szakály Ferenc. Miskolc, 1998. 458.

⁴ Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon. Sárospatak, 2001. 205-207.

szólhatok! elájulok!” Helyette – rejtett bibliai párhuzamként – maguk a „kövek”, a külső állapotok beszélnek: „Szóljatok ti nagy romlásra, s végső pusztulásra megnyitott két kapuk: szóllyatok ti sok ízben, majd minden részben megárvahudott Classisok: szóllyon a kettős tiszteletre méltó Tanítóknak kevés számok: szóllyanak a téltúl megrongyollott kőfalak: szóllyanak végezetre ez rakás kövek, melyek sok üdütül fogván széllyel haszontalanul helyet foglalván, önnön magok épületben kívánkozni, s azzal minket gondviseletlenségnek s restségnek vétkével vádolni láttatnak”.⁵ Az oráció azonban nem áll meg a pataki iskola problémáinak határainál, hanem annak szemléletes bemutatása csak illusztráció, a figyelem felkeltésének egyik gyakorlati példája. Mert az iskolák, akárhová néz is az ember „ez gyámolátul megfosztatott, sűrű bánatnak záporátul nyomorított” hazában, mindenütt hanyatlásnak indultak, a megszűnés határán tengődnek, vagy már meg is szűntek. Szenczi úgy beszél az iskolák szerencsétlen helyzetéről, hogy valójában a hazának nyomorult állapotát tárja hallgatói elé, melynek súlyos problémái nem egyszerűen az iskolák elesett állapotában mutatkoznak. Az ok okozati összefüggés fordított: a nemzet bajai egyenesen az iskolaügy elhanyagoltságából származnak. A haza azért vergődik siralmas helyzetében, mert fiai nem törődnek a „múzsák lakóhelyeivel”, az iskolákkal. A probléma nem új, hanem a múltban gyökerezik. Ha az emberek megromlott értelmét és akaratát gyógyító iskoláknak alapítására és felvirágoztatására az elődök annyi gondot viseltek volna, mint a „felsőségre” való vágyódásra és az „uraságnak rendeletlen vadászására, most ez ily véghetetlen siralmok, jajos zokogások füleinkben nem jutnának, és ez igaz panaszok mi házainkban s uczáinkban e mai nap nem hallatnának.”⁶ Iskoláink homlokzatán a kívánt állapotot hirdető ilyen versek olvasása volna kívánatos:

Ezt nekünk fundálták mi régi Eleink:
Mi megerősíttük, bírják maradékink,
Miként bízták reánk Istenes Atyáink,
Hidgyük úgy visellyék gondgyát is fiaink.

Viszont „bizonyára oly igen ritka mi közöttünk az ilyen nóta”, hogy „orcánk pirulásával” inkább ilyeneket kell hallgatnunk:

Nem plántáltak híres Schólákat atyáink,
Semminek alítván ilyeket eleink:
Tőlünk sem vésznek részt ebben maradékink,
Visellyenek gondot magokra fiaink.

Amikor a tudományok elhanyagolását szoros összefüggésbe állítja a nemzet romlásával, Szenczi szakít a reformtári történelemszemlélettel, melyben a bukás oka az Istennel szemben elkövetett bűnök sokasága.⁷ Érvelése ennél fogva nem teológiai, hanem etikai meghatározottságú. Az iskolák hiánya kihat ugyan a hitéletre is, de főképpen azzal a következménnyel jár, hogy „semmi rend, semmi igazság, semmi jószág meg nem tartatik, a törvény megútáltatik, az igazgató Regula sárban tapodtatik, minden gonoszság, útálatosság a nép között véghez vitettetik”.⁸ Szenczi ezzel a 17. századnak azt az általános nézetét visszhangozta, mely szerint a társadalom életének formálásában az iskola a legfontosabb intézmény. Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg a Keresztúri Bíró Pál szemléletét tükröző Csecsemő keresztyén című katekizmus előszavában: „Mindenek bizonyára sötétségben lappanganának, és haszontalanok volnának, ha az scholáknak gyakorlói ez világra ki nem terjesztenék azokat, melyektül az egész emberi társaság függ.”⁹ Ugyanezt hangsúlyozta

⁵ Oratio, 21.

⁶ Ez s az alábbi idézetek: Oratio, 4-6.

⁷ Óze Sándor: „Bűneiért bünteti isten a magyar népet” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991.

⁸ Oratio, 13.

⁹ Csecsemő keresztyén. Várad, 1638. RMNy 1721.

Comenius, Cicerót és Platónat idézve sárospataki beköszöntő beszédében, 1650. november 24-én: „A hazának miféle nagyobb vagy jobb ajándékot adhatunk, mint ha tanítjuk és neveljük az ifjúságot[...]. Akkor lesznek végre boldog államok, ha vagy tudósok kormányozzák azokat, vagy akik uralkodnak, tudósok és bölcsek lenni törekszenek.”¹⁰

A kritikai vizsgálat mellett a jó szónoknak meg kell mutatni a helyes utat is. Szenczi János történelmi példák sorával igazolja, hogy világhíre jutott uralkodók a tudományok pártolásával emelték országaikat a jeles birodalmak közé, sőt azok az országok erősek, amelyeket művelt emberek vezetnek.

Oh szerentsés Nemzet! Oh mely boldog Ország!
Melynek birodalma csaknem az Égben hág,
Nem árthat Fényének dühösködő Világ;
De zöldül s nőttön nő, mint Borostyán virág.
Ennek nem más oka: hanem hogy páltzáját,
A Tudósok tartják, s igazgatták dolgát.

Hazai példaadó személyiséget kettőt nevez meg mindössze: Hunyadi Mátyást és Bethlen Gábort. Az első a magyar humanisták nagy példaképe volt, a széttöredezett ország művelt fői benne látták az eszményi uralkodó alakját. Bethlen ugyanezt a szerepet töltötte be a református értelmiség gondolkodásában. Az már önmagában súlyos kritika Szenczi részéről, hogy másokat nem említ, ugyanakkor hallgatósága és későbbi olvasói számára a két jeles uralkodó személyével mércét is állít. Hogy Patakon miért hallgatott Öreg Rákóczi Györgyről, aki az iskolaügy közismerten nagy pártfogója volt, több szempontból is érthető. Egyrészt az immár katolikus Rákóczi-ház csak néhány éve vonta meg a támogatást a református iskoláktól, másrészt még elevenen élt az emléke a II. Rákóczi György szerencsétlen külpolitikájából adódó, az iskolák helyzetére is kiható nagy romlásnak. Ilyen háttérrel református zsinaton nyíltan emlegetni a Rákóczi ősöket nem volt tanácsos, tekintettel az utódok érzékenységre.

A peregrináció kritikája

Közismert, hogy a középkortól kezdve a hazai értelmiség magasabb fokú képzettségét nyugat- és közép-európai főiskolákon és egyetemeken szerezte. A reformáció következtében a helyzet csak annyiban változott, hogy a peregrináció iránya módosult. Az addig igen népszerű bécsi és karakkói-, s a sűrűbben látogatott itáliai egyetemek helyett előbb Németország, majd a harmincéves háború következtében Hollandia lett az útirány. A Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombatban alapított egyetemet a protestánsok a 17. században nem látogathatták, de nyugodtan állítható, hogy ha lehetőség is nyílt volna erre, akkor sem éltek volna vele az elmélyült teológiai szembenállás miatt. Az 1622-ben megnyílt gyulafehérvári akadémia sem fékezte le a külföldre irányuló peregrinációt, 1658-ban bekövetkezett szomorú pusztulása után pedig az Enyedre áthelyezett iskola sokat veszített korábbi tekintélyéből. A nyugat-európai tanulmányút a protestáns diákok számára abból a szükséghelyzetből adódott, hogy itthon nem állt rendelkezésükre európai színvonalú felsőoktatási intézmény.

A peregrinációról szólva, Szenczi János a tudásszomjtól ösztökélt Pytagorasz példáját állítja hallgatói elé, amikor elmondja, hogy bejárta Egyiptomot, Perzsiát, Krétát, Spártát, hogy sokoldalú és a lehetőség szerinti legmagasabb képzettséget szerezzen. Elhagyta kedves hazáját „ama nagy Római Birodalomnak dicsiretes eredete, hatalmas Feje a Julius Császár” is, hogy a híres Rodosz városának nevezetes iskolájában a tudományokban gyakorolhassa magát.¹¹ Talán kihallható ezekből a kortárs magyar ifjúság külhonba vándorlásának indoka is. De a kérdés tárgyalásánál az elsődle-

¹⁰ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. Ford. Gulyás József. Budapest, 1930. 19.

¹¹ Oratio, 17-18.

ges okként a szükség merül fel: a „gyönyörű haszonnal kedves Tudományoknak Aranygyapjának megszerzésére... ez boldogtalan sorsú, mostoha szerencsés magyarországi kénytelen idegen országokban bujdosni.¹² A mérleg egyik serpenyőjébe a tudományos képzettség megszerzése mellé társuló előnyök kerülnek. Ilyen a nyelvismeret megszerzése, más népek szokásainak vizsgálatából leszűrt tapasztalat, a látókör szélesedése. Ezek hasznos és javasolt dolgok. Csakhogy mindez akkor volna egészséges, ha az itthon megszerezhető magas színvonalú műveltség kiegészítője lenne. Mert a képzeletbeli mérleg másik serpenyőjébe igen súlyos problémák találhatók. Az első az általános kiszolgáltatottság. A peregrinusok kénytelenek olyan szokásokhoz is alkalmazkodni, amelyek hagyományaiktól, erkölcsüktől idegenek, azokkal nehezen békíthetők össze. Az utazás feltételei nem biztosítottak, törvénytelenések vagy éppen természeti viszontagságok következtében gyakran járnak életveszélyben a vándorló diákok. Mindezeket túl a megnyerhető szellemi haszon nincs arányban a ráfordított költséggel és testi-lelki fáradtsággal, törődéssel. Ezért diákjaink „több kárral mint haszonnal” megtett útjuk után így szólnak:

Csaknem üres fejk,
Elfogyott költségünk,
Mít mívellyünk útunkban?
Elég ha már láttuk
Angliát s bé-jártuk,
Ezért lehetünk számban.
Isten légyen hozzád,
Pénzünk elfogyatád,
Visszatérünk hazánkba.

Nem nehéz észrevenni az ironikus megjegyzés mögött a kettős kritikát. Tanulmányi tekintetben a peregrináció nem sokat ér, de azért Anglia pusztá meglátogatásáért itthon megbecsülés jár:

Elég ha már láttuk
Angliát s bé-jártuk,
Ezért lehetünk számban.¹³

Ezeket a peregrinusokon azonban nem szabad számon kérni helyzetüket, inkább „szánakozásra és megsíratásra” való a sorsuk.

Miután Szenczi János szándéka szerint a magyar (református) iskolaügy felkarolására buzdított orációjában, a létező helyzetet nem festhette le jónak, helyesnek és fenntarthatónak, ide értve a külföldi tanulmányutat is. A retorika szabályai szerint élt a túlzás (hiperbola) alkalmazásával. Ezért nem járnánk helyes úton, ha most példák hosszadalmas felsorolásával igyekeznénk igazolni, hogy mennyi szellemi hasznot hozott a magyarságnak a peregrináció. Helyesebb, ha azt vizsgáljuk meg, hogy Szenczi János érvei mennyire gyökeresek a valóságban, vagy pusztán retorikai fikciók voltak.

Bizonyos, hogy a külföldi tanulmányút rendkívül költséges vállalkozás volt. Meg kellett hozzá szerezni az utazás, a szállás, az étkezés és egyéb napi szükségletek mellett a tanulás anyagi fedezetét, bár ez utóbbit tekintve némely egyetemeken kaptak a magyarok kedvezményeket. Vajon mennyibe került ez egy-egy diáknak, illetve azoknak, akik támogatták a tanulókat? Miskolci Szigyártó János, a későbbi tiszáninneni református főgondnok, Vay Ábrahám pedagógusa nem egészen három esztendő tanult Hollandiában a 18. század elején. Útját Teleky Borbála

¹² Oratio, 2-4.

¹³ Ebből talán valamiféle puritán-ellenesség is kiolvasható. Az mindenesetre világos, hogy a külföldet járt lelkészeknek kijáró tiszteletet finom gúnnyal illeti Szenczi János.

ezer forintos adománya tette lehetővé.¹⁴ Valamivel később, Szigyártóhoz képest nyilván kényelmesebb körülmények között, Ráday Gedeon két évre nyúló nyugati tanulmányútja a családjának négyezer tallérjába került.¹⁵ Nem volt olcsóbb a peregrináció a 17. században sem, s az erre utaló adat egyben a kiszolgáltatott helyzet érzékeltetésére is alkalmas. Három diákot, akik I. Rákóczi György támogatását élvezve indultak útnak Nyugat felé Lengyelországon keresztül, 1641-ben Krakkó mellett rablók támadtak meg és fosztottak ki. Az életüket ugyan meghagyták, bár megsebesültek, viszont mindenüket elvették. A veszteségük háromezer tallér volt.¹⁶ Az adott korban ezek az összegek igen jelentős értékkel bírtak. A sárospataki professzori készpénzfizetés 250 forint volt, ugyanez Gyulafehérváron 630 forintra rúgott, s ugyanott a főprofesszor illetménye 900 forintot tett ki. Bethlen Gábor udvartartásának számadása szerint az erdélyi református püspöknek 300, Bojti Veres Gáspár történetírónak 200 forint volt a járandósága egy esztendőben. Egy „karmazsin csizma” beszerezhető volt 2 forint 25 dénár ellenében, hat lóra való hám minden szerszámával együtt 18 forintért volt kapható. Egy szépen készített, felnőtt számára való szűrt egy forint hatvanöt dénárért, egy gubát egy forintért, egy harisnyát huszonnégy dénárért árultak. Egy kőműves mester napszámában huszonnyolc dénárt kapott, egy „palotára való” nagy ablak öt forintba került, egy „czifrás, faragott” ajtó hét forintot ért. Ezer téglát meg lehetett venni egy forintért, ugyanannyi cserepet három forintért. Egy hatlovas kocsit öt, négylovasat négy forintért árultak. Egy ökröt hat forintért meg lehetett venni, ha hízott volt tizennégy forintot ért. A tehén ára három és tíz forint között mozgott, minőségétől függően. Egy bárány kevesebbe került fél forintnál.¹⁷

Szathmári Paksi Pál leveleiből tudjuk, hogy a peregrinus diákélet sok nélkülözéssel járt. Franekerből tudósítja az itthoniakat 1754-ben: „Meguntam, lelkem szerint mondom, a franekeri koplalást. Felette gazul élünk... Innen már minden magyar el készül, nem viheti tovább a nyomorúságot és sok betegeskedést.”¹⁸ S ráadásul nem feltétlenül tudta biztosítani egy-egy nyugati főiskola a színvonalas oktatást. „A mi académiánkban sok fogyatkozás vagyon – írja Paksi Pál – [...] megcsalt reménységem a professzor felől, sokan dicsérték előttem, most már látom, hogy ez az arany sárgállik ugyan, de a mértéket meg nem üti”. A franekeri diákkonyhával mások sem voltak elégedettek. A fentebb említett Miskolci Szigyártó János és társai inkább főzettek a városban, mert „ijesztette” őket a főiskola által kínált menü.¹⁹ Tőle ugyanakkor – Paksi Pállal ellentétben – azt is megtudjuk, hogy sokféle élményben gazdag utat járt be külföldi tanulmányai során. Ugyanakkor ez a vállalkozás tényleg felemésztette a Teleky Borbálától kapott ezer forintot, sőt még meg is kellett toldani azt 192-vel.²⁰

Miskolci Szenczi János ugyan valóban túlzott a peregrináció megítélésében, de az általa felhozott jellemzők nem voltak légből kapottak. Végső soron pedig a peregrináció legfőbb problémája az volt, hogy nem részesedhettek benne annyian, mint amilyen mértékben szüksége volt az országnak a legmagasabb szinten kiművelt emberfőkre. Nem is beszélve arról, hogy az alsó- és középfokú iskolákat nem lehetett kiváltani a peregrinációval, sőt az utóbbinak feltétele volt az előbbieknél. A külföldi tanulmányút – minden haszna mellett is – ezért bizonyult elégtelennek a nemzet felemelésében. Ezért Szenczi a hosszú távra érvényes megoldást a hazai iskolarendszer fejlesztésében látta. „Vajha... volnának nyilván a Scholáknak, Academiáknak, Gymnasiumoknak is hűséges fautori, volnának szorgalmatos Curatori, volnának kegyes Inspectori és Preceptori, volnának

¹⁴ Miskolci Sz. János autobiographiájának töredéke. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1847. 1191-1192.

¹⁵ Zsindely Endre: Ráday Gedeon élete és munkássága. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955*. Budapest, 1956.

¹⁶ Gömöri György: Egy magyar peregrinus levele William Sancroft-hoz. *Erdélyi Múzeum* - 62. kötet, 2000. 1-2. füzet.

¹⁷ *Magyar Történelmi Tár XVIII*, 1871, 206-273. Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek*. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Budapest, 1888, 229-231.

¹⁸ Szathmári Paksi Pál levelei Franekerből. Közli Hörcsik Richárd. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1981*. Budapest, 1982. 240-241.

¹⁹ *Hogy utazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus*. *Protestáns Új Képes Naptár*, 1885. 52.

²⁰ Uo. 58.

belső tagjai, Tiszteletes Tudós Tanítói, és alkalmas Tanuló Ifjaknak seregei.”²¹ Mindezek támogatására buzdította elsősorban azt a nemességet, mely a kor látása szerint azért kapta előjogait, hogy a nemzetet gyarapítsa: „Serkennyetek, serkennyetek fel régi Nemes Magyaroknak törökéből kicsirázott Csemetéi; Kellyetek fel Czimeres Nemességgel, szép értékkel megajándékozott, terhes Országunk gondgyát viselő Atlászi; [...] és a Tudományoknak szükséges s hasznos voltokat elmétekben jól megfontolván, az ügyefogyott Scholákat, Gymnasiumokat utolsó romlásra jutni ne hagyjátok.”²² Az iskolaügy felkarolása a haza, az ország boldogulását és tekintélyét egyaránt szolgálja, s a boldog nemzet képét orációjának záró soraiban így festi le Miskolci Szenczi János:

Hazánk tellyes lészen Tudós Férfiakkal,
Fényeskedik Földünk Gubernátorokkal,
Respublicánk díszes lész Tanácsosokkal,
Így tehetünk frigyét szomszéd Országokkal.

Végül megállapíthatjuk, hogy Szenczi János témafelvetése nem volt új. Apácai Csere János előbb a gyulafehérvári beköszöntőjében – *De studio sapientiae* – majd a kolozsvárban – *De summa scholarum necessitate* – már bő évtizeddel korábban súlyos kritikával illette a magyar iskolaügy helyzetét, a hagyományos tanulmányi szerkezetet éppúgy, mint a külső állapotokat.²³ Szenczi orációja ugyan nem vethető össze az erdélyi szellemóriás vonatkozó műveivel, hiszen azokkal ellentétben megmaradt a figyelemfelkeltés határai között, programot, részletekbe menő cselekvési tervet nem kívánt adni. Azt a következtetést viszont szerény munkája megengedi, hogy a 17. század utolsó harmadának elején Apácai óta, tehát a század közepéhez képest, még nem változtak meg a dolgok lényegesen a hazai iskolaügy terén.

²¹ Oratio, 20.

²² Oratio, 22.

²³ Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest, 1997. (A tudományok első magyar összegzője: Apáczai Csere János.)